

Klestenitz Tibor

**„Amit fülbe súgva hallotok, a háztetőkről hirdessétek”
A sajtó szerepének megítélése
a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban, 1867–1890**

A dualista berendezkedés 1867 után hamarosan elhozta a magyar sajtó aranykorát: a kedvező jogi környezet, a gazdasági és kulturális haladás, az írni-olvasni tudás egyre növekvő szintje néhány évtizeden belül jelentős fejlődést eredményezett. Míg a kiegyezés megkötésekor 80 magyar nyelvű hírlap és folyóirat jelent meg az országban, 1890-ben már ennek nyolcszorosa.¹ A nyilvánosság szerkezetének átalakulása, a sajtószabadság érvényesülése és a hírlapok szerepének növekedése jól érezhető hatással járt a magyar protestáns gondolkodásban is. 1867 után számos véleményformáló szomorúan szemlélte a materialista, racionalista és darwinista irányzatok térnyerését a cenzúrától frissen megszabaduló fővárosi sajtóban, hiszen „az évtizedekig elzárt magyar közönségre hihetetlen mértékben és egyszerre zúdult rá a vallás »végenyészeteről« szóló kárörvendő kritika”.² Mások viszont mindennek ellenére inkább lehetőséget láttak a szólás- és sajtószabadságban, azt remélve, hogy ezek segítségével a protestáns eszmék meghódíthatják maguknak a nyilvánosságot.³

Jelen tanulmány azt mutatja be, hogy a korszak legfontosabb protestáns hetilapja, a Budapesten megjelenő, országos jelentőségű *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szerzői a dualizmus első felében hogyan ítélték meg a folyamatokat, valamint milyen változásokat láttak szükségesnek az átalakuló kommunikációs térhez való alkalmazkodás érdekében.

Szövetségben a liberalizmussal – lehetőségek és kihívások

A magyar protestantizmus első közös hetilapjaként 1842-ben meginduló orgánusmot 1848-ig két neves lelkész, az evangélikus Székács József és a református Török Pál szerkesztette, majd a neoabszolutizmus korában megjelenése sokáig

---

¹ BUZINKAY Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*, Bp., Wolters Kluwer, 2016, 31.

² KOVÁCS Ábrahám, *Hitvédelem és egyháziasság, A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*, Bp., Magyar Vallástudományi Társaság, L'Harmattan, 2010, 198.

³ KLESTENITZ Tibor, *A sajtószabadság kérdése a katolikus és a protestáns nyilvánosságban, 1867–1918 = Uő, Fejezetek az egyházi sajtó történetéből*, Bp., Médiatudományi Intézet, 2020, 16–17.

kényszerűen szünetelt.⁴ Kiadását 1858-ban a pesti református teológiai akadémia elismert tanára, Ballagi Mór élesztette fel újra. A szegény zsidó családból származó, de rendkívüli tehetsége és szorgalma révén gyorsan felemelkedő tudós a tübingeni egyetemen ismerkedett meg a liberális protestáns teológiával, és ennek gondolkodásmódját elfogadva – előbb evangélikus, majd református hitre térve – a vallás és a modern tudományos világnézet összeegyeztetésének igényét képviselte.⁵ Az orgánium közéleti szerepe 1859-ben a protestáns pátens kapcsán rendkívül felértékelődött, hiszen a református és evangélikus felekezetek szervezetének kérdése a kormányhatalom és a magyar politikai elit fő ütközőpontjává vált. A pátensharc sikeres megvívása után a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* kikerült ugyan az országos érdeklődés homlokteréből, ám szerzői gárdája továbbra is hangoztatta a protestantizmus és a magyar nemzeti mozgalom egymásrataltságát, és egyre nagyobb súlyt fektetett a liberális, illetve racionális teológia képviselőjére.⁶ 1867 után Ballagi nagy hatású budapesti kartársával, Kovács Alberttel együtt úgy vélte, hogy a kiegyezéssel vezető szerepbe kerülő társadalmi és politikai liberalizmus lényegi rokonságban áll az általuk képviselt vallási és teológiai liberalizmussal, és irányvonalukat a lapban is következetesen érvényesítették.⁷ A radikális liberális teológia azonban megosztotta a magyar protestáns lelkészeket, és ellenhatásként hamarosan megjelent a hitvalló-egyházias, ortodox címkét viselő irányzat, amelynek bázisát elsősorban a tiszántúli református egyházkerület jelentette.⁸

A teológiai nézeteltérések ellenére a liberalizmussal kötött politikai-közéleti szövetség programja kifejezetten népszerű volt a protestánsok között, hiszen a szabadelvűséget a fejlődés és a nemzeti önrendelkezés zálogának látták. A vonzerőhöz az is hozzájárult, hogy a katolikus egyház mereven szembehelyezkedett a liberális eszmékkel, és egyebek mellett a sajtószabadságot is veszélyes tévedésként ítélte el.⁹ A magyar politikai közvélemény szemében ráadásul a katolicizmus az önkényuralom alatt és a kiegyezés megkötése után népszerűtlenné számított, mert a klérus és a katolicizmus világi vezetői nagyrészt 1848 ellenfeleinek és a rendiség híveinek mutatkoztak. Mindez pedig egybevágott a német romantika historizáló álláspontja nyomán nálunk is elterjedt nézettel, miszerint a konzerva-

⁴ FEHÉR Katalin, *Egy reformkori egyházi lap történetéhez = Magyar Könyvszemle*, 120(2004), 388–392.

⁵ SZÓTS Farkas, *Emlékezés Ballagi Mórról = Protestáns Szemle*, 19(1907), 9, 563–574.

⁶ LÁSZLÓ Ferenc, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (1842–1848; 1858–1919) = Reformátusok Budapesten II.*, szerk. Kósa László, Bp., Argumentum, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 1204–1205.

⁷ KOVÁCS 2010, i. m. (2. jegyzet) 29–43.

⁸ *Uo.*, 32.

⁹ KLESTENITZ Tibor, *A klérus és a nyilvánosság a 19. század második felében = Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 19. században*, szerk. Csibi Norbert, Forgó András, Gózszy Zoltán, Pécs, META Egyesület, 2021, 487.

tív, sőt maradi katolicizmussal szemben a protestantizmus a szabadelvűség szellemi előfutára.¹⁰

Ballagi 1867 júniusában, néhány nappal Ferenc József ünnepélyes koronázása előtt kiadta a jelszót: az elmúlt 18 év „fonák kormányzása” által ütött sebeket be kell gyógyítani „az emberi ész minden erejének”, így a szabad sajtónak és a tudománynak a segítségével, a katolikus egyházi hierarchiát pedig meg kell gátolni abban, hogy megakadályozza a regenerálódást. „A haladás azon mértékben leszen lehetővé az európai emberiségben, amely mértékben sikerül a klérus befolyását paralizálni”¹¹ – írta. Felfogására jellemző, hogy 1867-ben legfontosabbnak ítélte cikkeit külön kötetbe rendezve is megjelentette, amelynek *A protestantizmus harca az ultramontanizmus ellen* címet adta.¹²

A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap a következő években gyakran tárgyalta a katolicizmus és a sajtó viszonyát, azt próbálva bizonyítani, hogy a katolikus lapkészítők szellemi megkötöttségeik miatt nem képesek megfelelően betölteni hivatásukat. 1869-ben például a *Széttekintés az ultramontán sajtó kopár mezején* című terjedelmes cikksorozatban kritizálta a katolikus tollforgatók írásait. Amikor pedig a *Religio*, a klérus folyóiratának szerkesztője, Pollák János pécsi kanonok rövid szolgálati idő után távozni kényszerült székéből, a protestáns orgánium ezt azzal vélte megmagyarázhatónak, hogy Pollák túl komolyan vette feladatát, és – hűen a sajtó hivatásához – rendszeresen beszámolt az egyes püspöki udvarokban tapasztalható visszaélésekről. A hierarchikus felépítésű egyházban azonban a nyilvánosság határai igencsak szűkre szabottak: „A bírálgatást a püspök[ök] sokáig nem is tűrhették oly embertől, kivel parancsolhatnak.”¹³

Ballagi úgy vélekedett, hogy az ultramontán katolicizmusnak, ha hatalomra jut, „első gondja a szólás- és írásszabadságot elnyomatni és az ellenvéleményűeket silentiárusokká tenni”. Megítélése szerint ugyanez már megtörtént a neoabszolutizmus idején, amikor a protestánsok a cenzúra miatt hallgatásra kényszerültek, 1867 után viszont a katolikusok a nyilvánosság előtt saját magukat kezdték elnyomottként, a liberálisok által üldözöttként beállítani. Véleménye szerint ez egyfajta „kommunikációs trükk”, hiszen az a valódi céljuk, „hogy időt nyerjenek erőt gyűjteni akkorára, mikor a dolgok kedvezőkké leendenek megdöntésére azon állapotnak, melyet ők, mint elégszer kinyilatkoztatták, csak tűrnek”. Legfőbb érve a IX. Pius pápa által néhány évvel korábban, 1864-ben a *Quanta cura* enciklika mellékleteként kiadott *Syllabus errorum* volt, amely tételesen felsorolta

¹⁰ BRANDT, Juliane, *Felekezeti és nemzeti identitás Magyarországon: a protestáns egyházak = Századvég*, 29(2003), 14; KÓSA László, *Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában = Uő, Művelődés, egyház, társadalom, Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 2011, 141, 147.

¹¹ BALLAGI Mór, *Concordatum III = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1867. június 2., 677–678.

¹² BALLAGI Mór, *A protestantizmus harca az ultramontanizmus ellen*, Pest, Osterlamm Károly, 1867.

¹³ *Különfélék = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1869. március 28., 408.

az Apostoli Szentszék által tévedésként elítélt liberális eszméket.¹⁴ Ballagi szerint az ultramontánok a liberális államokban mindenkit megillető polgári szabadságjogokat arra használták fel, „hogy a jelen társadalmi rendet kárhóztató enciklika elveit a papok szabadon alkalmazhassák, a más értelműen lévőket büntetlenül háborgathassák”. Erre hivatkozva a liberálisokat az ultramontán eszmék ellen indítandó sajtókampányra ösztönözte, hiszen az időszaki sajtónak szerinte az volt a rendeltetése, „hogy a vélemények minden árnyalatait konstatálva, amit igaznak felismert, győzelemre segítse, amit pedig hamisnak tart, minden módjában álló eszközökkel ostromolja és megdönteni törekedjék”.¹⁵ Amikor pedig az 1860-as évek végén úgy tűnt, hogy a konzervatív katolikusok körében egyre élénkebbé váló eszmecsere elvezethet egy felekezeti párt megalapításához,¹⁶ a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* a veszélyesnek ítélt szervezkedést többek között a sajtószabadság eszméjének védelmére hivatkozva támadta: „a papság mindenféle szenvedélyes nyilatkozatokat tesz közzé az istentelen pogány sajtó ellen, mely ékes cím alá épp úgy befoglalja a jobboldali *Pesti Naplót*, mint a baloldali *Hont*”.¹⁷ Ballagi ekkor azt is felvetette, mi történne, ha – az ekkor még csak formálódóban lévő – politikai katolicizmus egyszer hatalomra kerülne Magyarországon. „Ki biztosít arról, hogy a demokrácia uralomra jutása mellett, azon befolyásnál fogva, melyet a papság a tömegek lelke felett mindig bírt, nem fogunk-e egy szép reggel arra ébredni, hogy amaz egész alkotmány, mely a szabad közvéleményt és szabad sajtót léte föltételének nézi, megsemmisítve és halomra lesz döntve?”¹⁸

Az orgánum irányvonalát meghatározó szerkesztő tehát – ragaszkodva a még 1858-ban publikált programjához¹⁹ – feltétlen értéként tartotta számon a sajtószabadságot. Ballagi számára a liberális egyházi lapkészítői identitás felvállalása azért is fontos volt, mert segítette számára az elhatárolódást egyik fő teológiai ellenfelével, az ortodox hitvallásos irányt vezető Révész Imre debreceni lelkésszel szemben. Egy alkalommal Révész saját lapjában, a *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmezőben* rosszállóan megemlítette, hogy a fővárosi hetilap éles hangú polémiákat folytat, és nem független „az oly sok gyarlóságokkal

¹⁴ GÁRDONYI Máté, *Bevezetés a katolikus egyház történetébe*, Bp., Jel, 2006, 300–301.

¹⁵ BALLAGI Mór, *Őszinte szó = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1868. február 9., 163–166.

¹⁶ SZABÓ Dániel, *Párt vagy nem párt, Program vagy nem program = Történelmi Szemle*, 52(2010), 4, 566–567.

¹⁷ KOVÁCS Albert, *Osztrák és magyar ultramontánok = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1870. szeptember 4., 1084.

¹⁸ BALLAGI Mór, *Unius dementia multorum fit opinio = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1872. június 8., 709. Ballagi tehát az alsóklérussal szemben következetesen kritikus véleményt képviselt, ami feltűnő ellentétben áll a kor fősodorbeli liberális véleményalkotóinak stratégiájával. Erről lásd: RADA János, *Plébánosok és káplánok az egyházi kérdések vitájában (1867–1873) = CSIBI, FORGÓ, GÖZSY szerk. 2021, i. m. 303–314.*

¹⁹ NAGY Károly Zsolt, *„Hová lett a református öntudat?” A magyar református felekezeti identitás megújításának néhány diskurzusáról*, doktori disszertáció, Pécs, 2012, 70.

terhelt pesti sajtótól”.²⁰ Ballagi ironizáló válaszcikkében öntudatosan magára vállalta a „modernhitű újságíró” jelzõt, amivel a liberális és az általa maradinak ítélt ortodox teológia különbségeit is hangsúlyozni igyekezett.²¹

A lap szerzõi a sajtót ellenõrzõ funkciójának következtében az egyházak belsõ fejlõdése szempontjából is kiemelt jelentõségûnek ítélték. Weber Samu szepességi német evangélikus lelkész 1873-ban pesszimista, a liberális protestánsok önképével merõben ellentétes képet rajzolt a belsõ nyilvánosság mûködésérõl. Úgy vélte, hogy a hivatalos egyházi hatóságok sokszor túl konzervatívak, a belsõ közvélemény részérõl megfogalmazódó, építõ hatású reformterveket gyakran pusztán megszokásból ellenzik, és a maradiság falát az egyházi sajtó sem képes áttörni. „Sokan és pedig befolyásos embereink közül nem is szívesen látják, ha még itt-ott valaki akad, ki tollhoz nyúl és valamely egyházi lapba ír, véleményét nyíltan kimondja, vélemény szabadságot maga magának úgy, mint másnak követel. Pedig élénk eszmecsere és az abban nyilvánuló vélemény szabadság nélkül nem is létezhetik protestantizmus.”²²

A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szerkesztõsége hasonló szellemben ítélte meg a kérdést, és – egy konkrét ügy kapcsán, de általános érvénnyel – kimondta: „bűnnek tartanók személyes tekintetek miatt a nyilvánosságot korlátozni”. A sajtó egyik fõ feladata ugyanis, hogy megvédje a közösséget a hivatalos szervek visszaéléseitõl, és ez természetesen az egyházi intézményekre is vonatkozik.²³ A laphoz gyakran érkeztek hivatalos egyházi szervektõl kifogások azért, mert a szerkesztõség közölte a különbözõ helyi visszaélésekrõl beszámoló olvasói leveleket. A panaszok nagy többségét azonban a szerkesztõség határozottan visszautasította, azzal érvelve, hogy a „sajtó hivatása a visszaéléseket ostorozni”,²⁴ az egyházi közélet pedig csak akkor fejlõdhet jó irányba, ha „a közügyeket nyílt, férfias, sõt heves vitatkozás, ha szükséges, megrovás alá” lehet venni.²⁵ Az átláthatóság növelését a protestáns nyilvánosság minden területén fontosnak ítélték, ezért például 1873-ban sürgették, hogy az egyházi tanintézetek évente adják ki azonos szerkezetben összeállított értesítõiket, összehasonlíthatóvá téve ezáltal eredményeiket.²⁶ Felhívásukat azonban nem találták igazán eredményesnek, hiszen az év

²⁰ RÉVÉSZ Imre, *Néhány szó Ballagi úr védekezésérõl* = *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmezõ*, 1871, 1–2, 107.

²¹ BALLAGI Mór, *Jámbor hangok az igazhívóság táborából* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1871. február 12., 197.

²² WEBER Samu, *Egyházunk jelene* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1873. július 13., 868–869.

²³ *Iskolaügy* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1870. január 30., 145.

²⁴ *A rimaszombati gimnázium* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1873. október 4., 1273.

²⁵ BALLAGI Mór, [Válasz] = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1872. március 2., 276.

²⁶ BALLAGI Géza, *Figyelmeztetés a kormányhoz és a felekezetek elõjáróihoz az iskolai értesítõk ügyében* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1873. augusztus 13., 972.

végéig a buzdítás dacára az 58 protestáns gimnázium és reáliskola közül csak 26 adott ki értesítőt.²⁷

A lapkészítők a liberális haladás-hit jegyében igyekeztek a sajtó társadalmi hatókörének növelésével szolgálni a társadalom kulturális fejlődését. „Ámde mi haszna működik a szabad sajtó, ha a közönség kilenctized része írni-olvasni nem tud, a betűt nem ismeri, s így a sajtó termékeit nem élvezheti, annak áldásaiban nem osztozhatik?” – tette fel a kérdést 1869-ben Ballagi, és sürgette a protestáns lelkészeket, hogy tegyenek meg mindent a közművelődési viszonyok előmozdítására, például népoktatási körök, önképző-társulatok, takarékmagtárak alapításával. Gyakorlati szempontok alapján elsőként anyagi célokat szolgáló egyletek létrehozását látta célszerűnek, amiknek hála „ama szegény emberek értelmesebbekkel való érdekközösségük és gyakori érintkezésük folytán a műveltség nagy becsét felismervén, mindent el fognak követni, hogy gyermekeiket abban részesítsék”.²⁸

Az 1867 után megélénkülő politikai élet, a pártok megszerveződése és a szenvedélyeket feltüzelő nyilvános viták komoly hatást gyakoroltak a napisajtóra, amelyben elszaporodtak az éles polémiák.²⁹ A protestáns véleményformálók körében ennek nyomán megjelent a félelem, hogy mindez a jövőben akár az ő egyházaik közéleti tekintélyét is kikezdhetheti. Török Pál például – ekkor már mint dunamelléki református püspök – a kerület közgyűlésén megfeddte azokat a lelképászorokat, akik túl nagy energiával vetették bele magukat a közéleti vitákba, kijelentve: „Szerintem a politikai pártszínezetű lapok ajánlása s terjesztése helyett, [a lelkésznek] hivatali tisztével egyezőleg, inkább kellene épületes olvasmányok terjesztésével foglalkoznia.”³⁰

Az aggodalmak a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*ban is tetten érhetőek: Farkas József, a budapesti református teológiai akadémia tanára például 1868-ban nyugtalanító kérdést tett fel. „Vajon azon ezer és ezer cikk s gúnykép, melyek a közelebbi pár év alatt a bécsi és pesti sajtónak úgy komoly, mint élces irányú szülöttei által széthordattak, ha majd a nép közé is leszivárognak – mert minden bizonnyal le fognak szivárogni –, nem ébresztenek-e majd oly szellemet, mely úgy általában a vallásos érzelmre, mint saját egyházunkra s ennek szolgálaira nézve keserű gyümölcsöket termend?” Farkas attól is tartott, hogy a pártpolitikai megosztottság következményei, így az éles hangvétellű vitacikkek, az ellentétes oldalon álló politikusokra szórt rágalmak a „nép alsó rétegében” rossz hatást fog-

²⁷ *Az idej iskolai értesítőkről általában* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1873. december 7., 1545.

²⁸ BALLAGI Mór, *Vita nuova* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1869. január 3., 8–10.

²⁹ BUZINKAY 2016, i. m. (1. j.) 179. A sajtószabadság érvényesülése és a sajtópolémiák ekkoriban állandó témát szolgáltattak az élclapoknak is. Lásd TAMÁS Ágnes, *Sajtószabadság és sajtóírányítás élclapokbeli megítélése a kiegyezés első éveiben (1867–1868)* = *Történelmi Szemle*, 63(2021), 1, 75–97.

³⁰ *Dunamelléki Református Egyházkerület Jegyzőkönyve 1860–1869*, 1868. június 6., 4.

nak gyakorolni az erkölcsökre és a hazafias érzelmekre egyaránt.³¹ Véleményére rímelve Molnár Aladár, a dunamelléki református egyházkerület világi tisztviselője és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium osztálytanácsosa egy publikált hivatali emlékiratában azt hangsúlyozta, hogy önmagában véve az olvasni tudás még nem jelent műveltséget, sőt a megfelelő ismeretek nélkül kifejezetten káros is lehet, mivel „a csupán olvasni tudó ember kellő ismeretek s tisztultabb értelem hiányában és innét származó hiszékenységénél fogva a legkönnyebben ámítható, vezethető babonáságra vagy tévutakra a ponyvairodalom és napisajtó bizonyos termékei által”.³²

A szerzők nagy figyelmet fordítottak a népirodalom helyzetére is, hiszen úgy találták, hogy ez – elsősorban a kevésbé tehető és művelt rétegek esetében – jóval nagyobb hatást gyakorol a közgondolkodásra, mint a napisajtó. (Ezt egyébként a korszak katolikus véleményformálói is hasonlóan látták.³³) Gyakran nyilatkoztak kritikusan a kérdésben, például nehezményezték a Brit és Külföldi Bibliatársulat³⁴ kiadványainak „rossz magyarságát”, vagy az állítólag a cég ügynökei által terjesztett ponyvairodalmat,³⁵ és szót emeltek a naptárirodalom nagyon alacsonynak talált színvonala ellen.³⁶

Baky István csanádi református lelkész az elvi szinten rendkívül hasznosnak ítélte, de a gyakorlatban sokszor nem kielégítően működő olvasóköri kapcsán fogalmazott meg kritikát. Tapasztalatai szerint az olvasóköri alapítások a lelkészek lelkiismeretesen felszólaltak a „tanítató és hasznos lapok” megrendelése érdekében, azonban nézeteikkel gyakran kisebbségbe szorultak a település befolyásos közbirtokosaival szemben. Utóbbiak többnyire a politikai ízlésüknek megfelelő napilapokat helyezték előtérbe, ám – jellemzően a parlamenti választások lezajlása után – elvesztették minden érdeklődésüket, és kivonultak az olvasóköri

³¹ FARKAS József, *Vész- s intőhangok a magyar protestáns papsághoz = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1868. május 24., 657–661.

³² *A felsőbb népiskoláknak gazdaságtal s iparos alsóbb fokú szakiskolákul szervezése ügyében B. Eötvös József közoktatásügyi és Gorove István földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter urakhoz benyújtott Emlékirata Molnár Aladárnak = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1869. szeptember 26., 1232.

³³ CSIBI Norbert, *A sajtóügy aktuális kérdései a magyarországi katolikus nagygyűléseken, A 19–20. század fordulója = A médiatörténet és az egyháztörténet metszéspontjai*, szerk. Klestenitz Tibor, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015, 59.

³⁴ Az 1799-ben alapított társulat a társadalom minden rétegéhez anyanyelvén kívánta eljuttatni a szentírást és a vallásos irodalmat. Magyarországi működése a neoabszolútizmus idején szünetelt, 1861-ben indulhatott újra. KOVÁCS Ábrahám, *Nemzetközi kálvinizmus Európa periferiáin, Magyar és skót protestáns kapcsolatok a 19. században*, Bp., Nagyvárad, L'Harmattan Kiadó, Partiumi Keresztyén Egyetem Sulyok István Teológiai Tudományok Intézete, 2016, 14, 29.

³⁵ *A bibliaterjesztő társulat ponyvairodalmi termékei = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1871. március 12., 342; KOMÁROMY Lajos: *Még egy szó a bibliaterjesztő társulat kiadványai ügyében = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1871. április 2., 433–434.

³⁶ BALLAGI Géza, *Naptárirodalmunk és a Prot. árvaházi képes Naptár = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1873. december 21., 1614.

vezetőségéből, átengedve az irányítást a „kétes elemeknek”, akik egyszerűen iszogatóra és kártyázgatóra használták az egyébként sokra hivatott intézményeket. Baky szerint ezek a lezüllött olvasókörök menthetetlenek, ezért egyszerűen sorsukra kell hagyni őket, és helyettük inkább egyházi, községi vagy iskolai kölcsönkönyvtárakat kell alakítani.³⁷

1875-ben Simon Sámuel, a Gömör-Kishont vármegyei Szűtor református lelkipásztora már az önvád motívumát is alkalmazta cikkében, hiszen felvetette a kérdést, hogy vajon a „pártokra szakadozott s egymás ellen tusakodó protestáns papok” megtesznek-e mindent a falusi köznép erkölcsi és vallásos életének fejlesztése érdekében. Simon burkoltan a hivatalos egyházi vezetés felelősségét is feszegette. Leírása szerint azt tervezte ugyanis, hogy a szószékről ajánlani fogja gyülekezetének a protestáns egyházi népirodalom termékeit, majd megveszi azokat, és felajánlja híveinek, hogy becseréli a kiadványokat a birtokukban lévő népszerű, de kártékony ponyvairodalmi munkákra. Terve azonban megghiúsult: nem tudott a vásárláshoz megfelelő anyagi fedezetet előteremteni, mivel erre a célra nem léteztek központilag szervezett egyesületek, sem egyházi közalap. Ezért elsősorban a legnépesebb és legnagyobb összegű államsegéllyel rendelkező tiszántúli egyházkerülettől várta volna a kérdés rendezését.³⁸

„A háztetőkről hirdessétek”

Vita a napisajtó felhasználási lehetőségeiről 1876-ban

Az 1870-es évek közepétől kezdve a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* egyre több válságjelenségről, a protestantizmus közéleti visszaszorulásáról adott hírt. Farkas József például úgy találta, hogy a közvélemény hagyományos, a pátenzküzdelmek korából eredő protestánsbarátsága erodálódni kezdett. Nosztalgikus visszaemlékezése szerint az 1850-es és 1860-as évek fordulóján még a szabadelvű katolikusok is rokonszenveztek a protestánsokkal, viszont „ma a politikai pártviszály sok nemes harcost elidegenített ügyünktől, sok oly katolikus férfi, nem csak, de még protestáns is, kik egykor a legtekintélyesebb támasz- s oszlopférfaik voltak, a közelebbi években hideg közönnyel tekintenek úgy egyházainkra, mint iskoláinkra, s tetemesen megkönnyítik ellenfeleinknek az ellenünk indított harcot.”³⁹ A szerzők a népirodalom helyzete miatt is aggódtak, hiszen megítélésük szerint a katolikus egyház sokkal sikeresebben alkalmazkodott az olvasni tudás terjedésével járó kihívásokhoz, és valósággal elárasztotta híveit a népszerű hitbuzgalmi irodalom termékeivel, míg a protestánsok lemaradtak eb-

³⁷ BAKY István, *Olvasókörök = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1874. április 26., 521–524.

³⁸ SIMON Sámuel, *Terjesszük a népirodalmat = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1875. április 11., 465–469.

³⁹ FARKAS József, *A prot. iskolák ellen indított hadjárat = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1874. június 28., 814.

ben a versenyben.⁴⁰ A hetilap ezért rendszeresen beszámolt a legfontosabb katolikus könyvkiadó, a Szent István Társulat működéséről,⁴¹ kifejezetten azzal a céllal, hogy meggyőzze a széthúzó protestánsokat az összefogás és a katolikus minta követésének fontosságáról.⁴²

A kiegyezést követően a protestáns egyházvezetés szabad utat engedett az egyházi sajtó fejlődésének. Az egyre gyorsabban szaporodó, hosszabb-rövidebb ideig működő egyesületek sajtótermékei felpezsdítették a belső közéletet: a jelentős kegyességi irányzatok, szövetségek, egyesületek egyaránt saját sajtótermékek kiadásával igyekeztek belépni az egyházi nyilvánosságba.⁴³ A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szerzői örömmel látták ugyan a fejlődést, ám kételyeket is megfogalmaztak. Szócs Sándor református lelkész például a fő kérdést abban látta, hogy az újonnan létrejövő sajtó mennyire lesz képes megszólítani a protestáns világi értelmiséget. Összességében úgy ítélte meg, hogy ez a befolyásos társadalmi réteg elérhetetlen lesz a protestáns sajtó számára „mindaddig, míg a politikai sajtó csaknem teljes mértékben ignorálja, sőt kigúnyolja vallási és felekezeti érdekeinket”. A középosztály körében elterjedt vallási közöny szerinte sokféle tényezőre volt visszavezethető, így például a napisajtó vallástalanságára, ám a legfontosabb okot egy másik problémában, a hitoktatás elhanyagolásában vélte megtalálni.⁴⁴

A nyilvánosság kérdése igen intenzíven foglalkoztatta a hetilap olvasóit, amit jól érzékeltet a Turcsányi Andor körmendi evangélikus lelkész 1876-ban közölt cikke nyomán kibontakozó vita. Turcsányi Krisztus szavait – „amit fülbe sűgva hallotok, a háztetőkről hirdessétek” (Mt. 10:27) – idézve nagyszabású programot vázolt pályatársai elé. Szerinte a protestáns lelkészek a nyilvánosságban az egyházi lapok szűk körére szorítkoztak, azaz szinte „zárt ajtók mögött”, a saját nyelvükön beszélve érintkeztek egymással, így a világ, beleértve a protestáns híveket is, lényegében semmit sem tudott róluk. Turcsányi ezt elégtelennek tartotta, és gyökeresen új kommunikációs stratégiát vázolt fel. „Nem elég tehát a vallásos olvasmányok terjesztése, hanem át kell vinni munkálkodásunkat a világi sajtóba. Érdeket kell gerjeszteni ott is, ahol nincs érdekeltség: a forrást kell megtisztítani, a levegőt megüdíteni, mellyel mindenki él. Csak így hathatunk a világra; mert a sajtó most a háztető, meg a fórum, ez a nyilvánosság tere.” Szerinte a lelkészek elsősorban a napisajtó segítségével szólíthatják meg híveiket, hiszen – összhang-

⁴⁰ *Halte, was du hast!* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1875. november 28., 1549.

⁴¹ A Társulatról lásd MÉSZÁROS István, *A Szent István Társulat százötven éve 1848–1998*, Bp., Szent István Társulat, 1998.

⁴² F: *Visszhang a „Reflexiókra”* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1873. november 30., 1513; *A Sz. István Társulat = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1875. december 5., 1584.

⁴³ NAGY 2012, i. m. (19. j.) 70–71.

⁴⁴ Szócs Sándor, *Gimnáziumi vallásoktatásunk ügyében = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1876. január 16., 68–71.

ban a kortárs egyházi sajtó konszenzusával⁴⁵ – úgy látta: „templomba járni már egyszer nem szokás [...] ellenben lapot járítani és néha-néha olvasni is [...] ez már a kor követelménye”. A magyar napilapok viszont Turcsányi szerint többnyire „ellenséges indulatot tolmácsolnak minden iránt, ami vallás, egyház, pap”, ezért a lelkészi karnak megfelelő módon fel kell világosítania a közvéleményt. A sajtó magatartásában nem valamiféle titkos keresztényellenes ellenszenvet vélt felfedezni, egyszerűen úgy vélte, hogy az újságírók maguk is „legnagyobb mértékben tájékozatlanok a vallási dolgokban”, és nincs senki, aki felvilágosítaná őket. Ezért elsőrendű feladatnak tartotta, hogy – a belső ügyeket tárgyaló egyházi sajtó fenntartása mellett – a protestáns lelkészek kíséreljék meg az ország teljes nyilvánosságának megszólítását, ezzel téve eleget Krisztus parancsának.⁴⁶

A cikk rendkívül élénk visszhangot váltott ki. Farkas József egyetértett a szerzővel abban, hogy valóban tért kell foglalniuk „a sajtó s az irodalom minden ágában”, ám szerinte a közvélemény megszólításához először elengedhetetlenül szükséges a protestantizmuson belüli teológiai viták megoldása, hiszen az kifejezetten káros lenne, ha a debreceni ortodoxok korszerűtlennek ítélt „vízözön előtti” tanait próbálnák a sajtóban népszerűsíteni.⁴⁷

Simon Sámuel szintén támogatta Turcsányi elképzelését, és vitába szállt azokkal a pályatársaival, akik „e tekintetben egy elven, egy nézetben vannak a római klérussal, hogy a parasztember kezébe sohasem kellene könyvet adni, mert mihelyt a szeme fölnyílik, ha fölvilágosodik, többé vele nem lehet boldogulni, veszedelmes, papramorgó, egyházellenes és engedetlen lesz”. Simon személyes tapasztalatai viszont éles ellentmondásban álltak ezzel, hiszen ő kifejezetten azokkal a híveivel boldogult a legjobban, akik rendszeresen olvastak. Szerinte csupán a pár gimnáziumi osztályt elvégzett, „tudákos” emberekkel akadtak gondok, akik a politikai napilapokból szerzett félműveltségre támaszkodva gyakran valóban egyházellenes nézeteket hangoztattak. A napisajtóban megjelenő ateista vélemények ellensúlyozása, válaszcikkek írása mellett elsősorban a széles néprétegek megszólítását, egy olcsó protestáns néplap kiadását tartotta sürgető feladatnak. Paternalista érvelése szerint „a mi népünk még most is gyermekkorát éli, annak vezetőre, tanítóra van szüksége; ennél fogva erővel is kell őt hajtani a jóra, erkölcse nemesbítésére s lelki ereje tökélyesbítésére. Ennek elérésére pedig olcsó és népszerű lapokat, hasznos és jó könyveket kell adni olvasmányul a kezébe, és

⁴⁵ Az egyházi folyóiratok az 1850-es évektől szinte közhelyszerűen hivatkoztak a vallásos érzelmek lanyhulására. KÓSA László, *A vallási közönyösség növekedése Magyarországon a 19. század közepén* = Uő, *Egyház, társadalom, hagyomány*, Debrecen, Ethnica, 1993, 107.

⁴⁶ TURCSÁNYI A., *A hátetökröl is...!* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1876. április 23., 514–520.

⁴⁷ FARKAS József, *Még egyszer „a hátetökröl is!”* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1876. április 30., 548.

az egyházi és valláserkölcsei élet kialvó tüze lángra gyullad ismét, és a nép szeretni és becsülni fogja papját.”⁴⁸

Gyurátz Ferenc pápai evangélikus lelkész elvi szinten szépnek, de megvalósíthatatlannak tartotta Turcsányi elképzelését. Szerinte a lelkészeket túl nagy energiabefektetést igényelne, ha folyamatosan a nagyvilágra próbálnának meghatni a sajtón keresztül, ezért okvetlenül elhanyagolnák saját gyülekezetüket; továbbá attól is tartott, hogy a teológiai álláspontok sokfélesége miatt eleve kilátástalan lenne a közvélemény egységes megszólítása. Ezért úgy látta, hogy csak a feladatra önként vállalkozó, a sajtószolgálatra elhivatottságot érző lelkészeket szabad a nyilvánosság csataterére küldeni, de „nem szükséges, sőt nem is tanácsos az egész lelkészi kart a sajtó terére utasítani munkálkodás végett; mert így csak azon esetek számát szaporítanók, melyekben az ember »invita Minerva« [Minerva akarata ellen, ihlet nélkül] tesz és beszél”.⁴⁹ Válaszában Turcsányi leszögezte, hogy Gyurátz félreértette, és ő sem kívánja, hogy minden lelkész sajtómunkába fogjon, de úgy látta, hogy az arra elhivatottnak végre cselekedniük kell.⁵⁰

Válságtudat és központosítási elképzelések

Turcsányi cikkének megjelenése után egy évvel, 1877-ben adta közre Tomor Ferenc katolikus publicista Joseph Lukas *A hatodik nagyhatalom* című munkáját, amely a németországi sajtóviszonyok részletes kritikáját adta. A mű hosszasan ecsetelte a korabeli konzervatív kultúrkritika elterjedt kifogásait⁵¹ a tőkés lapkiadás negatív társadalmi következményeiről, a közízlést kiszolgáló üzletsajtó erkölcsromboló hatásáról, nyelvezetének elfajulásáról, valamint politikai és eszmei következetlenségeiről. A gyorsan közismertté váló mű komoly hatást gyakorolt a magyarországi közgondolkodásra, kijelölte a témáról folyó viták értelmezési kereteit, és megalapozta az antizsurnalizmust, a modern újságírás feltételezett negatív társadalmi hatásaival kapcsolatos ellenérzést.⁵²

Mindennek nyomán a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjain is erősödni kezdett a sajtóval szembeni kritikus hozzáállás. Lukács Ödön református lelkész például elsősorban Turcsányi cikkére hivatkozva kárhoztatta a napisajtó szenzációhajhászatát, gondatlanságát, az istentagadó szellemű cikkek közlését. Ezeket a jelenségeket a sajtóüzem gyakorlati működéséből adódó kényszerekkel magya-

⁴⁸ SIMON Sámuel, *Hol vegyünk pénzt a népkönyvtárak föllállítására?* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1876. május 21., 652–654.

⁴⁹ GYURÁTZ F., *A hitközöny* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1876. július 23., 935–938.

⁵⁰ TURCSÁNYI A., *A háztetőkről is...! II.* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1876. december 17., 1607.

⁵¹ SCHILDT, Axel, *Das Jahrhundert der Massenmedien. Ansichten zu einer künftigen Geschichte der Öffentlichkeit = Geschichte und Gesellschaft*, 2001, 2, 190.

⁵² KISS Mária Rita, *A hatodik nagyhatalom = Századvég*, 20(2001), 67–68.

rázta: azzal, hogy a terjedelmes újságdolalakat minden nap meg kell tölteni az olvasóknak tetsző tartalommal, ezért a szerkesztésben nem érvényesülhet egységes szellemiség. „Ma istentagadás, holnap materializmus, ma egy erkölcstelen-ség, bűneset, a jobb érzést felháborító vastag színben, holnap feljajdulás a közromlottság felett – találhatók ott a legkirívóbb tarkaságban, felszámíthatatlan hátrányára, erkölcsi megbénítására egy igen nagy tömegnek, mely a hírlapból merít mindent a divattól az erkölcsig és tudományig.”⁵³ Dobronyovszky Károly evangélikus lelkész főként a lapokban megjelenő bűnügyi rovatokat és az „erkölcstrontó” hirdetéseket tette felelőssé a családi légkör „megmérgezéséért”.⁵⁴

1877 végén Farkas József már általánosan elismert igazságként írt arról, hogy a protestantizmus régebben erős fegyverekkel bírt a szószékek és az iskolai katedrák formájában, viszont ma már „nem a fényes szónoklatok, hanem a sajtótermékek uralkodnak” a lelkek felett. És bár örömmel üdvözölte a teológiai és lelkipásztori szakirodalom jelentékeny fejlődését, annál szomorúbban konstataálta, hogy a világiak számára készülő vallásos irodalom terén még igen szűk a választék. Jó példaként a katolikus vállalkozásokat említette, és azt remélte, hogy a református egyházkerületek közötti együttműködés szervezeti kereteinek megteremtése után megvalósulhat a szorosabb összefogás az evangélikusokkal és az unitáriusokkal, közös erőfeszítéseikkel pedig megszülethet a „hatalmas protestáns népsajtó”.⁵⁵

Farkas értékelését alátámasztja, hogy a kortársak szintén regisztrálták az egyházi sajtó izmosodását: 1881 elején már tíz, főleg a lelkészeknek szóló folyóiratot vehettek számba, amit a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szerzői még soknak is tartottak, tekintve, hogy mindössze 2800 protestáns lelkipásztor működött az országban, a világiak pedig „megdöbbenő közönyösséggel” viseltettek az egyházi sajtó iránt.⁵⁶ Az viszont legalább egyértelműen örömmre adott okot, hogy egy korábbi kívánságuk kezdett megvalósulni, hiszen a protestáns tanintézetek többsége ekkor már évente megjelentette értesítőjét.⁵⁷

1881–1882-ben ráadásul valóra vált a hetilap szerzői körének egy régi, hatalmas jelentőséggel bíró elképzelése, hiszen a református egyház zsinata új egyházalkotmányt fogadott el, amely lehetővé tette az addig egymáshoz csak lazán kapcsolódó egyházkerületek munkájának összehangolását, valamint megterem-

⁵³ LUKÁCS Ödön, *Igénytelen nézetek és egy kis elmélkedés a vallásos közöny okai- s gyógyszeriről* (Felolvasatott a nyíregyháza-vidéki ref. papi értekezlet 1876-dik évi október 4-iki gyűlésén.) = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1877. január 28., 107.

⁵⁴ Elnöki beszéd, mely a pestmegyei ev. esperességnek Domonyban tartott papi konferenciája alkalmával mondatott, 1877. május 29. Dobronyovszky Károly péteri lelkész, mint elnök által = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1877. június 17., 747.

⁵⁵ FARKAS József, *A sajtó és hazai protestantizmusunk* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1877. december 23., 1608–1610.

⁵⁶ AMBULANS, *Protestáns hírlapirodalom* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1881. január 2., 7–10.

⁵⁷ *Iskolai értesítők* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1882. július 16., 900.

tette a közös célok finanszírozására szánt egyházi közalapot. A zsinat idején országos lelkészi értekezletet is tartottak mintegy száz résztvevővel, ahol megvitaták az egyház egységének megvalósítása szempontjából fontos kérdéseket. Egyebek mellett szóba jött egy protestáns irodalmi társulat alakításának lehetősége is, bár ebben az ügyben végül gyakorlati előrelépést nem sikerült elérni.⁵⁸

Az egységesülési folyamatok nyomán felbátorodott szerzők ezt követően egyre határozottabban vetették fel a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban* a sajtókérdést, azonnali és egységes fellépést sürgetve. 1884-ben egy központi egyesület szervezését javasolták – kifejezetten a Szent István Társulat mintájára –, és sürgették, hogy a református közalap felhasználásával hozzanak létre a fővárosban állandó sajtóterméket a protestáns tömegek számára.⁵⁹ Néhány héttel később Farkas József indítványozta, hogy a református egyház mint testület tegyen végre lépéseket, és hozzon anyagi áldozatot a haladás érdekében. Ő nem elsősorban a közalapra számított volna, hanem külön társulat alapítását és gyűjtések szervezésével való feltőkésítését ajánlotta, elsősorban nyugat-európai és amerikai példákra hivatkozva.⁶⁰ Szóts Farkas, a budapesti református teológia tanára szintén egy társulatra bízta volna az egyházi irodalom és a népies vallásos iratok kiadásának fellendítését.⁶¹

A sajtó felhasználására törekedett a belmissziós mozgalom is, amely az 1880-as években egyre gyakrabban hallatott magáról Budapesten. A nyugat-európai, elsősorban német és angolszász mintákat követő, a megtérést és lelki újjászületést középpontba állító mozgalom a nagyvárosi lelki gondozás hiányosságainak orvoslását és a szociális feszültségek csillapítását vette tervbe új módszerek, például evangelizációs előadások, vasárnapi iskolák, bibliakörök, iratmisszió segítségével.⁶² Ez a felfogás nem volt idegen a hetilap liberális szerzői körétől sem, amely – akárcsak az ortodox teológia hívei – az egyházi megújulásért küzdött, és „a liberálisok kultúrprotestáns egyházas felfogásából egyenesen következett, hogy belmissziói munkát végeztek”.⁶³ Ennek folyományaként a folyóirat nagy figyelemmel kísérte az önálló belmissziós mozgalom formálódását. A hetilap 1884-ben például beszámolt Biberauer Tivadar, a fővárosi német nyelvű református gyülekezet gondnokának a németországi belmisszióról tartott előadásáról. Biberauer elmondta, hogy az 1848-ban Johann Wichern evangélikus teológus vezetésével létrejött mozgalomnak hála, Németországban ma már „több mint 150 folyóirat, népkönyvtárak, bibliatársaságok, vallásos iratokat terjesztő egyetek

⁵⁸ ZOVÁNYI Mihály, *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig*, II, Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2004, 328–330, 335.

⁵⁹ BÜDSZENTMIHÁLYI, *Ahol baj van = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1884. május 18., 632.

⁶⁰ FARKAS József, *Ahol baj van = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1884. június 8., 732.

⁶¹ SZÓTS Farkas, *Társulati tevékenység az egyházban = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1886. december 12., 1575.

⁶² BUCSAY Mihály, *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Bp., Gondolat, 1985, 222–223.

⁶³ KOVÁCS 2010, i. m. (2. j.) 204.

ellensúlyozzák a keresztyénellenes napisajtót”. Az előadó – hasonlóan Turcsányi Andor néhány évvel korábbi cikkéhez – Krisztus parancsára, a háztetőkről való prédikálásra figyelmeztetett, kijelentve: „a keresztyénséget a nép közé kell vinni, hogy olyan nagyhatalommá váljék, mely elől a sötétség meghátráljon”. Biberauer érvelésébe antiszemita felhangok is vegyültek, hiszen Adolf Stöcker berlini udvari lelkész nézeteire hivatkozva úgy vélte, hogy az egyszerű német nép tömegeit a nagyrészt zsidók által írt „rossz sajtó” idegenítette el a protestantizmustól, de a városi misszionáriusok áldozatos munkája már sikeresen megfordította a károsnak ítélt folyamatokat.⁶⁴

A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* körének és a belmissziós kezdeményezéseknek a vallásos népirodalom terjesztése terén hasonlóak voltak a szándékaik, a tartalmi kérdések megítélése azonban vitákra adott alkalmat. A liberális teológiához kötődő protestánsok ugyanis a forgalomban lévő vallásos népiratokat túlzottan ortodox szelleműnek tartották, és attól féltek, hogy a racionális felfogással ellentétes bibliai történetek – mint a csodák vagy a feltámadás tana – eltávolítják az embereket az egyháztól. Egy 1888-as cikk szerint például „Népies, a gyakorlati valláserkölcsei életet építő irodalmunk pedig vagy népünk egész szellemétől, ismeretkörétől távol álló idegen, külföldi »szent ponyvairodalom« termékeiből áll, vagy ami hazai talajon terem is, részben teljesen sekélyes, részben új, túlzó pietisztikus légkörben mozog, ami megint nem szól népünk kedélyvilágához, s így nem épít.”⁶⁵

Eötvös Károly Lajos budapesti ügyvéd szintén arra hívta fel a figyelmet, hogy a kiadványok „legnagyobb részben idegenszerűek s így igazán népiesekké nálunk sohasem válhatnak”. Biztatóbbnak ítélte a Csécsi Miklós makói református lelkész által kiadott népiratok sorsát, de úgy látta, hogy a magyaros szerkesztés dacára ezek sem váltak igazán népszerűvé didaktikus hangütésük és a bűnbánat jelentőségének túlhangsúlyozása miatt.⁶⁶ Eötvös szerint a pietista vallásosság kevésbé elterjedt Magyarországon, ezért, ha azt akarják, hogy a protestáns népirodalom valódi kedveltségre tegyen szert, akkor annak minden lehetséges témát fel kell ölelnie, a vallás és a hitélet mellett a gyakorlati kérdéseket is. Különösen fontosnak vélte az egyháztörténet populáris stílusú feldolgozását, hiszen tapasztalatai szerint az „egyszerű nép” igencsak kedvelte a történeti tárgyakat. Utolsó célkitűzése a következő volt: „Hírlapot a népnek, oly hírlapot, mely a napi érdekek képviselésében teljesen versenyképes legyen a más lapokkal, de emellett a maradandó érdekeket: a protestáns keresztyén szellemet is ápolja, fejlessze és a

⁶⁴ *A berlini városi misszióról mint a belmisszió egyik ágáról, Biberauer Tivadar, a budapesti német ev. ref. egyház főgondnokának, a misszió- és Gusztáv Adolf egyesület gyűlésén Budapesten, nov. 20-án tartott felolvasása = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1884. december 7., 1584–1587.*

⁶⁵ *Palesztina a Jézus korában = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1888. január 8., 59.*

⁶⁶ Hasonló kritikát fogalmaztak meg a *Protestáns Népkönyvtár* című folyóirat kapcsán is, melynek cikkeit túlzottan emelkedett hangvételűnek és pietisztikusnak találták. *A Protestáns Népkönyvtár = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1887. március 27., 407.*

gyakorlati életre alkalmazza”.⁶⁷ A tervek gyakorlati keresztülvitelét elsősorban az ekkor még alakulás alatt álló Magyar Protestáns Irodalmi Társaságtól várta, amely hivatalosan 1888 áprilisában kezdte meg tevékenységét.⁶⁸

A napisajtó felhasználásának igénye azonban a hitbuzgalmi irodalomhoz képest többnyire háttérbe szorult a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szerzőinek gondolkodásában. 1887-ben például Szóts Farkas – aki két évvel később átvette a lap szerkesztését a betegeskedő Ballagítól⁶⁹ – elvi egyetértéséről biztosította a *Debreceni Protestáns Lap* szerkesztőjének felvetését egy Magyar Traktátusterjesztő Társulat alapításáról, amely a tervezett Protestáns Irodalmi Társaságtól szervezetileg függetlenül, de azzal szoros együttműködésben működött volna.⁷⁰ Szóts szerint „egy tekintélyes Társaság cége alatt közrebocsátva a népiratkák jobban megválogatott, tartalmasabb és célravezetőbben írott dolgozatok lennének, mint a jelenlegiek, melyek íratnak és írónak, ahogy lehet”, valamint a terjesztés is sikeresebb lehetne. Szóts ennek ellenére úgy ítélte meg, hogy a kérdés még nem aktuális, mivel „a vallásos népiratkákat fogyasztó közönség még nem akkora, hogy a vállalat külsegély nélkül virágozhassék”. Arra is rámutatott, hogy a Protestáns Irodalmi Társaság várhatóan nagyon sok anyagi támogatást fog igényelni az egyházaktól, ráadásul a traktátusterjesztők lényegében csak a reformátusokra számíthatnának, mert az evangélikusoknak már ott van a hasonló célokat kitűző Luther Társaság, az unitáriusoknak pedig a Dávid Ferenc Egyesület. (Az előbbi felekezeti egyesület 1886-ban, az utóbbi 1885-ben jött létre.⁷¹) Végso ellenérve az volt, hogy ezen a munkaterületen már számos másik vállalkozás tevékenykedik, és név szerint utalt a budapesti skót misszió porosz származású lelkésze, König Rudolf *Vallásos iratok* című sorozatára, a békésbánati *Téli Újságra*, valamint Czelder Márton felsőbányai, majd kecskeméti református lelkész kiadványsorozataira (*Vasárnap, Keresztyén Népbarát, Protestáns Népkönyvtár*). Hangsúlyozta, hogy a régebbi vállalkozásoknak „természetes elsőégi joguk van”, hiszen vásárlóik aligha fogják lecserélni megszokott olvasmányaikat a konkurens megjelenésének hírére. Végkövetkeztetése szerint az új kezdeményezésnek csak akkor lenne esélye a sikerre, ha magába tudná olvasztani a már létező kiadványokat. „A dolog bibéje nem abban rejlik, hogy ne volna elég népies vallás-erkölcsi olvasnivalónk, hanem abban, hogy nincs elég vevője és olvasója a meglevő termésnek” – írta. A megoldást a már meglevő vállalkozások megerősí-

⁶⁷ EÖTVÖS Károly Lajos, *A protestáns népirodalom = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1887. január 16., 66–70.

⁶⁸ LÁSZLÓ Ferenc, *A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság és a Protestáns Szemle története = Reformátusok Budapesten II.*, szerk. Kósa László, Bp., Argumentum, 2006, 1325.

⁶⁹ LÁSZLÓ 2006, i. m. (6. j.) 1206.

⁷⁰ CSIKY Lajos, *Magyar protestáns irodalmi társulat és belmissziói egyletek = Debreceni Protestáns Lap*, 1886. október 2., 344.

⁷¹ ZOVÁNYI 2004, i. m. (58. j.) 335.

tésében, a gondosabb szerkesztésben, jobb terjesztésben találta meg, „Lépünk itt is az egyetemesebb akció terére” – fogalmazta meg fő kívánalmát.⁷²

A napisajtó igényének előtérbe kerülése

A vallásos iratok kérdése mellett az 1880-as évek végén a napisajtó ügye is mind gyakrabban napirendre jutott. A hetilap szerzői sokáig a korábbi értelmezési kereteket alkalmazták, és elsősorban a fővárosi hírlapoknak a valláserkölcsei életre gyakorolt negatív hatásait kritizálták.⁷³ Emellett az évtized végén ismét előtérbe került az „ultramontán veszély” erősödése, amelyben cselekvésre ösztönző erőt láttak. A lap szerzői szerint a magyar közvélemény erős liberális érzülete dacára „a pápa, a pápista papság tekintélye s hatalma nemhogy csökkenőben volna, de jelentékenyen emelkedik”. Ezt azzal magyarázták, hogy a katolicizmus hagyományosan a „régí eszmék”, a tekintélyelvűség legfontosabb mentsvára, ezért szinte természetesnek ítélték, hogy a konzervatív eszmék hívei – köztük sok protestáns is – erős vonzalmat éreznek iránta.⁷⁴ Az ultramontán nézetek erősödését közvetett módon a németországi események is bizonyították a számukra, hiszen a német protestánsok 1886-ban Evangelischer Bund névvel szövetséget alapítottak a konzervatív katolicizmus terjeszkedésének megakadályozására, és ennek érdekében saját közlőnyt is kiadtak *Kirchliche Korrespondenz für die deutsche Tagespresse* címmel.⁷⁵ Az eseményekről beszámoló Bierbrunner Gusztáv evangélikus lelkész a németországi pezsgést a magyar protestantizmus belső harcaival hasonlította össze, egyértelműen az előbbi magatartásformát, a „praktikus élet” terén zajló tevékenységet ítélve hasznosabbnak.⁷⁶ A hetilap 1889-ben azt hangsúlyozta, hogy a katolikus egyház híveinek öntudatra ébresztése során modern eszközöket használ, az egyesületi tevékenység és a népies iratok terjesztése mellett a napisajtót is. „A mai pápistaság nagyon szeret magáról beszéltetni. Mindez rendjén van, bölcsen van, s csak a világtól elmaradott ósdiság találhat benne hibáztatni valót. Vajha a mi egyházi közéletünkről is hű és rendszeres közleményekben kapna értesülést a nagyközönség, melynek jelentékeny percentje protestáns – ki konfessziójánál, ki gondolkozásmódjánál fogva!”⁷⁷

⁷² SZÓTS Farkas, *A vallás-erkölcsi népies irodalom = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1887. április 10., 451–454.

⁷³ Lásd például: SZÓTS Sándor, *A valláserkölcsei nevelés tényezői = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1889. február 10., 164–165; SZÓTS Farkas, *Újévi kívánságok, újévi feladatok = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1889. január 6., 3–4.

⁷⁴ FARKAS József, *A pápai hatalom = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1887. április 17., 486.

⁷⁵ *Az Evangelischer Bund = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1887. február 6., 186.

⁷⁶ BIERBRUNNER Gusztáv, *Mindenütt, csak nálunk nem = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1889. március 24., 360–361.

⁷⁷ *Az ultramontanizmus és a napi sajtó = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1889. október 20., 1359.

Ennek a felfogásnak a képviselői az 1890-ben megkezdődő egyházpolitikai küzdelem eseményeinek fényében igazoltnak látták álláspontjukat. A családjog, illetve az állam és az egyházak kapcsolatainak újraszabályozása kapcsán 1890–1895 között lezajló, sokszor igen éles hangnemű közéleti csatározások arra ösztönözték a protestáns véleményformálókat, hogy felülvizsgálják a protestantizmus és a nyilvánosság viszonyáról alkotott elképzeléseiket. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szerzői csalódottan vették tudomásul, hogy a liberális sajtóorgánumok nem feltétlenül támogatták az elvárásaiknak megfelelő mértékben a protestánsokat, és ezért részben a katolikusokkal szemben jelentkező modernizációs elmaradásokat – például a protestáns politikai napilap hiányát tették felelőssé. Ezzel a sajtókérdésről folytatott véleménycseré új korszakához érkezett az egyházi nyilvánosságon belül, hiszen az önálló protestáns napilap megteremtésének szükségessége általánosan elfogadottá vált, bár a gyakorlati teendők megítélése terén komoly véleménykülönbségek jelentkeztek.⁷⁸

Klestenitz, Tibor

**„Ce qu'on vous chuchote aux oreilles, professez le publiquement” –
comment les Feuilles Eclésiastiques et Scolaires Protestantes
ont vu le rôle de la presse, 1867–1890**

Dans la présente étude, nous nous proposons d'étudier comment les Feuilles Protestantes (parues à Budapest) ont jugé des rapports qui existent entre le protestantisme et la sphère publique dans la première période du système dualiste, entre 1867 et 1890. Les auteurs qui publient dans l'organe en question, représentant la théologie libérale, ont porté le drapeau du libéralisme, dans l'espoir que la liberté de presse allait contribuer au progrès global de la société et à la réussite des églises protestantes. Or, cette attitude optimiste fut nuancée dès le début par des préoccupations pratiques : certains y ont objecté que les polémiques parfois acerbes qui se déroulent dans la presse pourraient ébranler la paix sociale et l'autorité cléricale. Cet 'antijournalisme' s'est spectaculairement renforcé à partir de la fin des années 1870. L'élite intellectuelle n'a pas pu avaler que la presse cléricale en formation s'est avérée peu capable d'atteindre les foules ou les intellectuels. Les conquêtes du mouvement de mission intérieure et les succès du catholicisme politique ont amené les décideurs protestants à travailler sur la création des organes de presse compétitifs et sur le développement d'une littérature pieuse de masse.

Keywords: 19th century, anti-journalism, Mór Ballagi, interconfessional rivalry, liberalism, Protestant internal mission, freedom of the press, religious popular literature.

⁷⁸ KLESTENITZ Tibor, *A protestáns napilap kérdése Magyarországon, 1890–1918 = Egyháztörténeti Szemle*, 2018, 4, 37–51.